

РОЗВИТОК АДЕКВАТНОЇ САМООЦІНКИ В ДОШКІЛЬНИКІВ

Самосвідомість і самооцінка дошкільника

Дошкільний вік називають вершиною дитинства. Це особливий період в житті дитини. Саме в цей час у неї з'являється інша логіка мислення. В дитячому садку вона здобуває не лише знання і вміння, але й певний соціальний статус. Змінюються інтереси, цінності, життєвий устрій. Дошкільник у процесі спілкування отримує від інших значущу кількість регулюючих впливів: оцінок, зауважень, схвалень. Так у дитини нагромаджується інформація про те, що їй вдалося, а чого не слід було робити і вона більше усвідомлює свої можливості. У цьому віці формується її самооцінка. Це невід'ємний компонент і основа впевненої в собі, конкурентноздатної молоді.

Паралельно з усвідомленням зовнішнього світу у дитини розвивається й усвідомлення себе, що приводить до створення «Я». «Я», яке переважає над почуттями і мисленням. Самоусвідомлення відбувається так само, як і усвідомлення зовнішнього світу: перехід відчуття до уявлення і від нього – до думки.

Самосвідомість постає як продукт розвитку людини, утворення, що з'являється і розвивається у процесі активної діяльності дитини, на основі її взаємин з дорослими і ровесниками. Вона відображає усвідомлення індивідом того, яким він є, якими якостями володіє, як ставляться до нього інші люди, чим зумовлене це ставлення. Вона є складною психологічною системою, що розвивається упродовж усього життя людини.

У дошкільному віці виникнення самосвідомості – найважливіше досягнення у розвитку особистості дитини, а тому з'ясування психологічних умов її формування, причин, небажаних відхилень у розвитку є особливо актуальним для правильної побудови основ майбутньої особистості. Виникає самосвідомість у період суб'єктивного видокремлення дитиною своїх дій з усієї структури її предметної діяльності, що стає можливим завдяки виховним впливам дорослих (показування, навчання, оцінювання), оскільки у спільних діях дитини і дорослого «елемент сприяння дорослого є провідним» (Б. Ананьєв). Наступна стадія становлення самосвідомості полягає у відокремленні дитиною себе від власних дій у зв'язку з використанням свого імені. З генетичного погляду використання власного імені означає поступовий етап розвитку свідомості, перехід до видокремлення себе як постійного цілого з потоку дій, які змінюються. Характеризують розвиток самосвідомості дитини зміни в її мовленні, зокрема у словниковому запасі, перехід від оперування переважно

своїм ім'ям до вживання більш абстрактних висловів: «моє», «у нас», «я». Перехід дитини від третьої до першої особи свідчить, на думку Б. Ананьєва, про «величезне зрушення в розвитку самосвідомості, певний перехід від уявлень до думки про себе».

Усвідомлення дитиною власних дій через дорослих, які її оточують, є основою для формування самооцінки. Спочатку оцінка себе і своїх дій безпосередньо відображає оцінки інших людей, які керують її розвитком. Однак таке ставлення до себе ще не є самооцінкою, оскільки вона передбачає насамперед свідоме розуміння й оцінювання власних вчинків, якостей і можливостей. Це досягається лише у старшому дошкільному віці. Отже, за Б. Ананьєвим, шлях формування дитячої самосвідомості пролягає від усвідомлення власних дій через оцінювання їх іншими до самооцінки. Тому самооцінка є найскладнішим продуктом розвитку свідомої діяльності дитини, одним із основних новоутворень дошкільного віку.

Самооцінка – компонент самосвідомості, який виявляється в тому, як індивід оцінює свої досягнення і невдачі, якості і можливості.

Оцінка дошкільником себе суттєво залежить від оцінки дорослого. Занижені оцінки послаблюють упевненість дитини в собі, завищені – спричиняють переоцінювання своїх можливостей і особистих якостей. Чим точніший оцінний вплив дорослого, тим адекватніше уявлення дитини про свої можливості і результати своїх дій. Попри те, сформовані уявлення про власні дії допомагають дошкільнику критично ставитися до оцінки дорослих, навіть протистояти їм. У молодшому дошкільному віці думки, оцінки дорослого не викликають жодних сумнівів у дитини. Старші дошкільники сприймають їх уже через призму власного досвіду, можуть навіть не погодитися з цими оцінними міркуваннями. Це відбувається на основі вміння аналізувати результати своїх дій, відокремлювати самооцінку від оцінки себе іншими. Пізнання дошкільником своїх можливостей відбувається як на основі спілкування з дорослими, так і на основі власного досвіду. Діти із завищеними або заниженими уявленнями про себе чутливіші до того, що думають і кажуть про них дорослі, легко піддаються їхнім впливам. Приблизно із 3-х років спілкування з однолітками починає все більше впливати на розвиток самосвідомості дошкільника, оскільки дорослого він сприймає як недосяжний еталон. Натомість цілком доступними, природними і зрозумілими для нього є порівняння з ровесниками. Взаємооцінка дошкільників розвиває здатність бачити себе з боку.

Уміння дитини аналізувати результати власної діяльності залежить від уміння аналізувати результати інших дітей. У спілкуванні з однолітками формується здатність оцінювати іншу людину, що стимулює виникнення самооцінки. Чим молодші дошкільники, тим менш значущі для них оцінки однолітків. Взаємооцінки 3-4-річних дітей суб'єктивніші, частіше піддаються впливу випадкових чинників. Малюки майже не здатні узагальнювати дії ровесників, не розрізняють схожих за змістом якостей (Т. Репіна). Молодші дошкільники приблизно однаково бачать позитивні і негативні якості своїх однолітків; старші – більше уваги звертають на позитивні. Найуважніші до оцінок однолітків діти від 4,5 до 5,5 років. Наприкінці дошкільного віку дитина вже має досвід індивідуальної діяльності, що дає їй змогу критично сприймати впливи оточення. Оцінки однолітками один одного у будь-якому віці враховують ділові якості, навички і вміння, що забезпечують успішність спільної діяльності. Велику роль відіграють і моральні якості. З часом діти звертають увагу на більшу кількість проявів, які асоціюються з поняттям «хороший»: у 4-5 років – не бити нікого, слухати вихователя, маму тощо; у 5-6 – захищати дітей, не кричати, бути охайним, не шкодувати, коли щось даєш, допомагати мамі, ділитися іграшками; у 6-7 – не битися, слухатися, з усіма дружити і гратися, пригощати, допомагати молодшим. Більшість старших дошкільників правильно розуміють моральні норми і якості, за якими оцінюють однолітків (працелюбство, охайність, уміння дружно гратися, справедливість тощо). Дошкільнику значно важче об'єктивно оцінити себе, ніж однолітка, оскільки його самооцінка дуже емоційна, він легко оцінює себе позитивно. Негативні самооцінки спостерігаються, за даними Т. Репіної, у небагатьох дітей на 7-му році життя. Неадекватність самооцінки зумовлена труднощами (особливо у молодшому віці) у відокремленні своїх умінь від власної особистості. Тому визнання своєї роботи незадовільною або гіршою, ніж у інших дітей, означає для молодшого дошкільника, що він узагалі гірший за них. Навіть старший дошкільник, розуміючи, що вчинив або зробив щось погано, часто неспроможний це визнати. Він розуміє, що хвастатися негарно, але прагнення виділитися серед інших дітей у нього настільки сильне, що спонукає до хитрощів заради демонстрування своєї переваги над іншими. Старший дошкільник, коли у нього питають, хто у групі найкращий, здебільшого відповідає, що не знає, що він також хороший (не б'ється, добрий та ін.); молодший, не задумуючись, стверджує, що кращий він.

Часто діти пишаються рисами, якими не володіють, розповідають про вигадані досягнення. Це відбувається тому, що, приписуючи собі певні якості, не завжди розуміють значення відповідного слова, зосереджуються тільки на оцінному смислі, що таким бути добре. Крім того, дошкільник ще не може розібратися у

своєму психічному житті, усвідомити свої якості, властивості. Тому він може гордитися якостями, якими не володіє чи володіє незначною мірою. Оцінюючи себе, дитина прагне позитивної самооцінки, хоче показати свою цінність для інших.

З віком самооцінка стає більш адекватною можливостям дитини, це зумовлюють продуктивні види діяльності, ігри за правилами, де вона бачить і порівнює свій результат (малюнок, конструкцію) з результатом інших дітей, дає собі правильну оцінку. 3-4-річна дитина завищено оцінює свої потенції у досягненні результату, оскільки мало знає про особистісні якості і пізнавальні можливості. У 5 років вона не лише знає про вміння, а й має уявлення про свої пізнавальні можливості, особистісні якості, зовнішній вигляд, адекватно реагує на успіх і невдачу; у 6—7 – добре уявляє свої фізичні і розумові можливості, особистісні якості, правильно їх оцінює.

На основі самооцінки дитина у взаємодії з ровесниками може зайняти егоїстичну, конкурентну або гуманну позицію.

Егоїстична позиція полягає в байдужості до інших дітей, зосередженні інтересів на предметах. Діти з такою позицією часто нічого не знають про своїх ровесників і навіть не завжди пам'ятають їхні імена, проявляють стосовно них грубість, агресивність. Це однаково шкодить як одноліткам, так і їм самим. Таких дітей не люблять, не хочуть з ними гратися, дружити, тому вони стають ще агресивнішими.

Конкурентна позиція спричинена розумінням дитиною необхідності певної поведінки (бути слухняною, нікого не кривдити), щоб її цінували, поважали, любили. Таку дитину люблять і хвалять вихователі, визнають однолітки. Однак вони цікавлять її лише як засіб самоствердження. Вона з напругою сприймає їх успіхи, радіє невдачам, неадекватно оцінює їх. Певною мірою це є віковою ознакою поведінки у спілкуванні з однолітками, але вона не повинна бути головною.

Дитина з гуманною позицією ставиться до людей як до самоцінних особистостей, чутлива до їхнього внутрішнього стану, добре знає інтереси, настрої і бажання. За своєю ініціативою ділиться тим, що має, допомагає іншим, не думаючи про похвалу, отримуючи від цього радість і задоволення.

Поступово самооцінка дошкільників стає мотивованою, суттєво змінюється характер її мотивів; 4-5-річні діти пов'язують самооцінку не з власним досвідом, а з оцінками ставленнями тих, хто їх оточує («Я хороший, тому що мене

вихователька хвалить»); 5-7-річні – обґрунтовують позитивні самохарактеристики, зважаючи на наявність певних моральних якостей. Навіть не всі 6-7-річні діти можуть мотивувати самооцінку. Самооцінка дитини до 7-ми років із загальної стає диференційованою. Вона робить висновки про свої досягнення у різних видах діяльності, бачить, з чим справляється краще, а з чим гірше. До 5-ти років діти переоцінюють свої вміння; у 5-6,5 – рідко хвалять себе, вдаються до більш обґрунтованих самооцінок; а до 7-ми років – правильно себе оцінюють та усвідомлюють у різних видах діяльності.

У дошкільному дитинстві складається такий важливий показник розвитку самосвідомості, як усвідомлення себе в часі. Спочатку дитина живе тільки своїм теперішнім. З набуттям і усвідомленням досвіду їй стає доступним розуміння свого минулого. Старший дошкільник просить дорослих розповісти, яким він був маленьким, задоволено згадує епізоди недалекого минулого. Не усвідомлюючи змін, що відбуваються в ньому з часом, розуміє, що раніше був інакшим. Його цікавить також минуле близьких людей. У дошкільника формується здатність усвідомлювати майбутнє: він хоче піти в школу, освоїти професію, вирости, щоб набути певних переваг. Інтерес дитини до себе в часі (минулому, теперішньому, майбутньому) постійно посилюється. Вона не лише звертається до дорослого за розповідями про себе в минулому, а й згадує це самостійно. Події власного минулого і себе у ньому дитина оцінює об'єктивно, висловлює критичні зауваження. Про майбутнє думає з надією, вірить у здійснення своїх бажань, оскільки в ньому не здійснила жодних проступків. Минуле, теперішнє і майбутнє дитина сприймає як можливість усвідомити себе в житті в усіх часових вимірах. Завдяки цьому перспектива, що відкривається перед нею, стає її надбанням, визначає розвиток її особистості. Дитина спільно з близькими дорослими вибудовує проект свого майбутнього, за яким вона бачить себе хорошою (доброю) і успішною; сильною, вольовою, розумною (хлопчик) і привабливою, розумницею (дівчинка); завжди піклуватиметься про близьких, любитиме маму; зробить усе, щоб на землі був мир і не було війни, щоб усі були здорові і щасливі; стане космонавтом, лікарем, садівником тощо. Дитина, яка нормально розвивається, сповнена добрих намірів на майбутнє, що живить її позитивну самооцінку, прагнення добре ставитися до всіх, хто її оточує. Усвідомлення своїх умінь і якостей, уявлення себе в часі, відкриття для себе своїх переживань є початком усвідомлення дитиною себе, виникнення «особистої свідомості» (Д. Ельконін). Формується воно до завершення дошкільного віку, обумовлюючи новий рівень усвідомлення дитиною свого місця у взаєминах з дорослими (вона ще не велика, а маленька). У психологічних дослідженнях дитячих висловлювань із вживанням займенника дійшли

висновку, що він є свідченням сформованості в дитини уявлення про себе як про людину, що може діяти, відчувати, оцінювати моральні якості своєї особистості, свого «Я». Свої стосунки з іншими людьми дитина вибудовує на основі цих уявлень, тобто на основі «Я-концепції».

«Я-концепція» – узагальнене уявлення індивіда про себе, система установок стосовно власної особистості, що ґрунтуються на усвідомленні і оцінюванні своїх фізичних, характерологічних, інтелектуальних та інших властивостей.

У дитинстві «Я-концепція» малюка найменш структурована і дуже пластична.

За твердженням Е. Еріксона, «Я-концепція» у своєму розвитку долає вісім стадій, три з яких припадають на дошкільне дитинство:

1) від народження до 18-ти місяців закладаються основи особистісного розвитку людини;

2) від 1,5 до 3-4-х років дитина вже усвідомлює свою індивідуальність і себе як активну істоту. Однак її життєва активність не завжди є позитивною, що спричинює осуд у дорослих. Головний позитивний результат розвитку на цій стадії – досягнення почуття незалежності. Дитина стає відносно самостійною, поступово звільняється від постійної опіки дорослого, починає усвідомлювати себе автономною істотою, намагається все робити по-своєму. Вона часто промовляє: «Я сам (сама)!». Прагнення дошкільника до автономності виражається в експериментуванні та самоствердженні, що часто призводить до сутичок з батьками. Наслідком таких конфліктів нерідко стає почуття невпевненості у своїх силах, автономності, що позначається на подальшому розвитку дитини. У цей період дитина особливо потребує доброзичливої підтримки. Дорослі мають заохочувати її почуття автономності, щоб конфлікти з дорослими не провокували надмірну сором'язливість, сумніви у власних силах. Розвиток самоконтролю не повинен зашкодити формуванню в малюка позитивної самооцінки. Дорослі мають всіляко заохочувати дитину до справ, які вселяють їй віру в себе, допомагати побачити себе успішною особистістю. Інакше вона відчуватиме пригнічення від почуття сорому, незручність у своїх невдалих діях, сумніви щодо важливості її особи для близьких людей тощо. Тому батьки можуть забороняти дитині лише те, чого не можна допускати. Отже, згідно з Е. Еріксоном, у дітей раннього і молодшого дошкільного віку мають розвинутися довіра до світу, особливо до батьків, почуття автономності. Ці досягнення підвищують її самооцінку, допомагають відчутти захист, тепло і турботу батьків, бути упевненою у своїй компетенції щодо певних справ. Завдяки цьому поєднуються схвалення батьків і себе, що сприяє формуванню в дитини почуття власної гідності; приблизно у 4 роки у дитини з'являються перші

уявлення про те, якою вона може стати людиною. У цей час активно розвивається пізнавальна діяльність малюка, головною рушійною силою якої є допитливість. Дошкільник виявляє більшу впевненість, самостійність, прагне розширити своє соціальне оточення. Всі ці процеси потребують особливої уваги батьків, які повинні вберегти її від можливої появи почуття вини за свою допитливість і активність, щоб не позбавити дитину ініціативності. Для формування в малюка позитивної самооцінки потрібно, щоб його самосвідомість не набувала руйнівної якості самоприпинення. «Я-концепція» як психологічне новоутворення стає стійкою, якщо самооцінка дитини формується в результаті виявлення у себе якостей, рис, які відрізняють її від інших людей; у неї виникає здатність до рефлексії, внаслідок чого вона починає усвідомлювати, як сприймає її оточення.

Управління розвитком самосвідомості у дошкільників

Виникнення і розвиток самосвідомості, формування «Я-концепції» залежать від дорослого, який організовує, діяльність дитини, у процесі спілкування створює зразки оцінювальної діяльності. Гра є сюжетним і рольовим втіленням перспективи «Я-образу», а через нього – самооцінки дитини. Водночас у грі виявляється її готовність до саморегуляції. Для цього необхідно, щоб дитина розвивала рефлексивність, реалістичне бачення себе та інших, опанувала моральні критерії оцінювання і самооцінювання. У старшому дошкільному віці самооцінка починає активно впливати на стосунки між дітьми, вибір ними групових ролей.

У дошкільному дитинстві на становлення активності, розвиток самосвідомості і впевненості в собі особливо впливає спілкування з дорослими, під час якого дитина висловлює своє ставлення до життєвих подій і явищ, людей, оцінює їх. Не менш важлива його роль в організації діяльності дошкільника, яка збагачує його досвід (формулювання завдань, демонстрування способів їх виконання, оцінювання результатів). Нерідко дорослі організовують спільну з однолітками діяльність дитини, що допомагає їй бачити в ровеснику особистість, враховуючи його бажання, інтереси, використовувати у спілкуванні з ним зразки діяльності і поведінки дорослих. Ефективність впливу дорослих на формування самооцінки дошкільника залежить від їх особистісних якостей, стилю поведінки, уміння обирати правильну тональність у спілкуванні, коректно формулювати свої думки, оцінки.

Відповідно до цього виділяють такі типи дорослих:

- 1) ***«суворі дорослі».*** Вони зосереджують свою увагу на провинах дітей, їхньому невмінні, незнанні, невдачах. Позитивного у поведінці і діяльності малюка вони не помічають, сприймають як належне. У такому разі діти систематично

одержують, хоч і заслужені, але тільки негативні оцінки, що зумовлює надмірну їхню чутливість до оцінок дорослого, низьку самооцінку. Активність, допитливість дитини внутрішньо обмежується страхом помилки. Все це пригнічує її ініціативу і самостійність, тримає в постійному напруженні;

- 2) *«захоплені дорослі»*. Ці дорослі заохочують успіхи, радіють навіть незначним досягненням дитини. Тому вона стає малочутливою до негативних оцінок, некритичною до себе, часто – незадоволеною своїм становищем серед однолітків або сторонніх дорослих. Бажання його змінити своє становище спонукає малюка до обману, щоб здобути позитивне ставлення. Суворая реакція дорослого тільки погіршує ситуацію;
- 3) *«байдужі дорослі»*. Несистематично, випадково вони оцінюють дії дитини, що позбавляє її орієнтирів у діяльності і поведінці, породжує недисциплінованість;
- 4) *«справедливі дорослі»*. Однаково помічаючи успіхи і невдачі, дорослі відповідно оцінюють їх. Діти легко розрізняють, за що їх хвалять, що засуджують. Вони впевнені в собі, що сприяє розвитку адекватної самооцінки.

Оцінки дорослого бувають позитивними (спонукають до дій) і негативними (з метою загальмувати або не допустити певні дії).

Зловживання підвищеним тоном, суворими безумовними формами вимог і оцінок, постійними нагадуваннями породжують пасивність, сліпу слухняність, низьку ініціативність і несамостійність. Особливо шкодять формуванню особистості завчасні негативні оцінки, оскільки вони виконують функцію песимістичного прогнозу, виражають впевненість у нездатності на добрі, правильні, потрібні, результативні дії. Оцінна діяльність вимагає від дорослого вміння виявляти доброзичливість стосовно дітей, аргументувати свої вимоги, гнучко і вмотивовано використовувати оцінки з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей, їх становища серед однолітків. При цьому бажано негативну оцінку пом'якшувати своїми сподіваннями, прогнозуванням позитивної. Досвідчені педагоги спочатку підкреслюють успіхи, потім тактовно і конструктивно вказують на недоліки. За таких умов позитивні оцінки посилюють схвалювані форми поведінки, розширюють ініціативу дитини; негативні – перебудовують діяльність і поведінку, орієнтують на досягнення результату. За відсутності негативної оцінки позитивна втрачає свою виховну силу, оскільки дитина не відчуває її цінності. Велика кількість негативних оцінок

за відсутності позитивних породжує невпевненість, страх нового, створює напруження у стосунках з дорослими. Тільки врівноважене поєднання позитивної і негативної оцінок створює сприятливі умови для розвитку особистості, її самосвідомості, самооцінки.